Պորուչիկ ԱԼԵՔՍԵՅ ԿՈԼՄԱԿՈՎ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՇՏԸ

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ՋՈՐԱՄԱՍԻ ՍԻԲԻՐՅԱՆ ՎԱՇՏԸ

ԵՐԵՎԱՆ

ԱՐՄԱՎ 2014

ՀՏԴ 93/99
ԳՄԴ 63.3
Կ 644

Ռուսերենից թարգմանեց՝ Կարո Վարդանյանը

Հրատարակվել է պետական պատվերով
Խմբագիր՝ Արմեն Ավանեսյան

Կոլմակով Պորուչիկ Ալեքսեյ
Կ 644 Պատմական հայկական վաշտը / Պ. Ա. Կոլմակով; - Ռուս. թարգմ.՝ Կ. Վարդանյան. - Եր.: Արմավ, 2014. - 88 էջ:

ՀՏԴ 93/99
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978 - 9939 - 9107 - 4 - 1

© Վարդանյան Կարո, 2014
© Արմավ, 2014

ԱՆԴՐԱՆԻԿ. ԱՆԵՐԿՐՈՐԴ ՀԵՐՈՍ ԵՎ ՁՈՐԱՎԱՐ

Ու երբ Ակնունին, գոնկրէյի[1] նախագահ, անոր
քովը սողացեր է, ինչպէս օձը եւային, անոր
ըսելու համար, թէ դուք Աստուածը պիտի
մնաք կուսակցութեանը, Անդրանիկ՝ նախամայրէն
աւելի տոկուն, պատասխանած է՝
- Աւելի աղէկ է որ ես դուրսը մարդ մնամ,
քան թէ ձեր մէջ Աստուած:

Աւետիս Թէրզիպաշեան

Ռուս ռազմական պատմաբան Ալեքսեյ Շիշովը երկար տարիների ուսումնասիրությունների արդյունքում 2005 թ. լույս ընծայեց հանրագիտարանային բնույթի մի աշխատություն՝ «100 մեծ հերոսները»[2]: Գրքում տեղ են գտել մարդկությանը քաջ հայտնի 100 առավել երևելի անուններ, որոնց գործունեությունը բախտորոշ է եղել ոչ միայն սեփական ժողովուրդների, այլև համաշխարհային պատմության կարևորագույն իրադարձությունների համար: Ընդգրկված ժամանակաշրջանն անսահմանափակ է՝ անտիկ ժամանակներից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը (նորագույն ժամանակաշրջանը ներկայացնող անվանի ռազմական գործիչների իրական տեղն ու դերը գնահատելու համար պատմագրությանը դեռ տասնամյակներ են անհրաժեշտ):

Ցավոք, հայկական այլևայլ շրջանակներն այդպես էլ անհաղորդ մնացին այս ուշագրավ աշխատությանը, այ-

1 Խոսքը Հ.Յ.Դ. Վիեննայի 1907թ. կոնգրեսի մասին է:

2 А. Шишов, "100 великих героев", Москва, 2005.

նինչ պետք է առաջինն արձագանքողներից լինեինք, պատվավոր տեղ տայինք այս գրքին մեր գրադարաններում, գրախանութներում, մասնավորապես՝ ռազմահայրենասիրական ուղղվածության կրթական հաստատություններում: Հենց միայն նրա համար, որ թերթելով գրքի էջերը, մարդկության պատմությունը կերտած ամենահզորների՝ Աքիլլեսի, Ալեքսանդր Մակեդոնացու, Հաննիբալի, Հուլիոս Կեսարի, Սպարտակի, Աթիլլայի, Ուիլյամ Ուոլոսի, Ժաննա դ'Արկի, Վաշինգթոնի, Նապոլեոն Բոնապարտի, Լակշմի Բայի, Կուտուզովի, Սուվորովի, Գարիբալդիի և այլոց կողքին տեսնում ենք բոլոր ժամանակների մեր մեծագույն հերոսին՝ Զորավար Անդրանիկին:

Շիշովը հիմնականում ճշգրիտ է ներկայացնում Անդրանիկի 30-ամյա մարտական հագեցած ուղին՝ շեշտադրելով հատկապես Բուլղարական և Կովկասյան ճակատներում նրա ունեցած դերակատարությունը՝ օգտվելով Կովկասյան ճակատի պատասխանատու գեներալների (Յուդենիչ[3], Չերնոզուբով, Տրուխին, Նազարբեկով և այլն), ինչպես նաև ուրիշների հիացական վկայություններից, հոդվածներից, զինվորական զեկուցագրերից, որոնցով, բարեբախտաբար, հագեցած է ժամանակի ռուս մամուլը:

Քանի որ հերոսները ներկայացված են ըստ ժամանակագրական կարգի, Շիշովի ցանկում Անդրանիկը 99-րդն է: Իսկ Անդրանիկին հաջորդում և ցանկը եզրափակում է... Մուստաֆա Քեմալը (Աթաթուրք):

Որ Քեմալն իր ցեղի հերոսն է, որ Առաջին աշխարհա-

3 Ի դեպ, Կովկասյան ճակատի զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Նիկոլայ Յուդենիչը, ով Անդրանիկին որակում էր «խենթի պես քաջ», Ա. Շիշովի նախասիրություններից է: Նա ծավալուն աշխատություն է նվիրել Յուդենիչի գործունեությանը: (А.Шишов, "Юденич. Генерал суворовской школы", Москва, 2005).

մարտի արդյունքում գլխովին ջախջախված և քարտեզից վերանալու դատապարտված իր երկրից կարողացավ ստեղծել ժամանակակից աշխարհի ամենահզոր պետություններից մեկը, վիճարկման ենթակա չէ: Սակայն դրա համար չէ, որ հիշատակում ենք նրան: Եվ ոչ էլ նրա համար, որ տեղ է գտել մեր դյուցազունի կողքին: Այլ այն պատճառով, որ Անդրանիկին նվիրված հազարավոր մեծ ու փոքր գնահատականներից ամենադիպուկն ու իրատեսականը, թերևս, պատկանում է հենց Քեմալին:

Վկայողը անվանի լեզվաբան, թուրքագետ Հակոբ Մարթայանն է (Դիլաչար), ով լատինատառ դարձրեց թուրքերեն այբուբենը և այդ լեզվում կատարված նշանակալի բարեփոխումների հեղինակ է[4]: 1934 թ. օգոստոսի 31-ին Աթաթուրքը խնջույք էր կազմակերպել՝ ի պատիվ այդ օրերին Թուրքիայում ընթացող լեզվաբանության միջազգային գիտաժողովին մասնակից օտարազգի լեզվաբանների: Երեկոն հետաքրքիր դարձնելու համար նա առաջարկում է հյուրերին իրենց մայրենի լեզուներով մեկական երգ երգել: Վերջում, նկատելով, որ Մարթայանը ողջ երեկոյի ընթացքում անտրամադիր է (տխուր էր, որովհետև այդ օրը Ձորավարի մահվան օրն էր), առաջարկում է, որ մի երգ էլ նա երգի: Մարթայանը ոտքի է կանգնում և, գիտակցելով իր արածի հնարավոր աղետալի հետևանքները, սկսում է ինքնամոռաց երգել գուսան Շերամի հայտնի երգը.

Իբրև արծիվ սավառնում ես լեռ ու ժայռ,
Թնդացնում ես երկինք, երկիր տենչավառ,
Սուրբ անունդ պիտի հիշվի դարեդար,
Հայոց լերինք քեզ ապաստան, Անդրանիկ...

4 Մուստաֆա Քեմալին Հ. Մարթայանն է կոչել «Աթաթուրք» (թուրքերի հայր), վերջինս էլ Մարթայանին անվանել է «Դիլաչար» (լեզու բացող):

Խնջույքին ներկա թուրք մեծամեծները անթաքույց կատաղությամբ սպասում են Աթաթուրքի արձագանքին: Նա համբերատար մինչև վերջ լսում է երգը և ասում. «Անդրանիկը մեր կատաղի թշնամին էր: Անոր սուրէն հազարաւոր թուրքեր ինկան: Այդ տեսակ հերոս հայերը անցեալին չեն ունեցած, ներկայիս չկայ եւ ապագային ալ չի սպասուիր»[5]:

Շարունակությունը հետաքրքիր չէ: Շարունակությունը Մարթայանին ուղղված սպառնալիք է, որ Թուրքիայում այդ ատելի անունը այլևս չպետք է հնչի:

Պետք է նկատենք, որ իր այս խոսքերով Քեմալն արտահայտում էր ողջ թուրք հանրության վերաբերմունքը: Թուրքը մեր շարքերում իրեն արժանի միայն մի թշնամի է ճանաչել՝ Զորավար Անդրանիկին կամ, ինչպես ինքն էր կոչում՝ Անդրանիկ փաշային: Մեր մյուս հերոսներին նա ճանաչել է մեկ շաբաթ, մեկ ամիս, մեկ տարի... այնքան ժամանակ, մինչև կարողացել է հաղթել նրանց, հալածել կամ սպանել, որից հետո մոռացության է մատնել: Անդրանիկը թուրքի համար այդպես էլ մնաց անպարտելի, մնաց որպես մշտնջենական մղձավանջ ու պատուհասող վրիժառու: Թերևս ոչ մի ազգային տոն թուրքին այնքան բերկրանք ու խանդավառություն չի պատճառել, որքան Անդրանիկի մահվան լուրը: Համենայն դեպս ժամանակի թուրք մամուլը շատ պերճախոս է այն երկարատև անասնական ցնծության մասին, որ Թուրքիայում ծայր առավ այդ լուրից: Բերենք մի հատված Ստամբուլի «Սոն Սաաթ» թերթի այդ օրերի մի հրապարակումից, որը թարգմանաբար լույս է ընծայել Ֆրեզնոյի «Մշակ» շաբաթաթերթը. ««ԱՅՍ ՀՈՂԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ ԱՅԼԵՒՍ ՈՉ ՄԷԿ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՊԻՏԻ ԾՆԻ. Այս խորագիրներուն տակ, երէկուան Սօն Սաաթ կը գրէ.- «Անդրանիկ

5 ՀԲԸՄ Կահիրեի պաշտոնաթերթ «Տեղեկատու», հունվար, 2013, թիվ 66, էջ 5:

մեռեր է. Մեր թերթը այս առթիւ «հոգին դժո՛խք» գրած էր երէկ. Իր մահէն յետոյ արտասանուած այս աղօթքն անգամ բաւական չէ բացատրելու համար այն գէշութիւնները, զորս թուրք ազգին հասցուցած է Անդրանիկ: ...Այլեւս մայր հայրենիքը ոչ մէկ Անդրանիկի երազ պիտի սնուցանէ: Այլեւս այս հողերուն վրայ ոչ մէկ Անդրանիկ պիտի ծնի. Եթէ ծնի՝ չպիտի մեծնայ, եթէ մեծնայ՝ լեռը չպիտի ելլէ, եթէ լեռը ելլէ՝ չպիտի կրնայ սուրը քաշել, եթէ քաշէ՝ իր կուրծքը մխելով անձնասպան ըլլալու համար միայն պիտի քաշէ:

Այս հողերուն վրայ ապրող բոլոր հայրենակիցները միակ մեծ երազ մը պիտի ունենան.- Յաւիտենական Թուրքիա»»[6]:

Ինչ աստիճանի էր մեր դյուցազնը դաղել արյունռուշտ գազանին՝ նման բարբարոս ատելության արժանանալու համար:

Թե թուրքերի և թաթար-ազերիների մեջ ինչպիսի զարհուրանք էր հարուցում Անդրանիկի սոսկ անունը, վկայված է նաև գեներալ Գաբրիել Կորգանովի (Ղորղանյան) մի հուշում: 1918 թ. սկզբներին թաթարական հրոսակախումբը Ախթալա կայարանում գրավում է գնացքը, կոտորում բոլոր հայ ուղևորներին և գերի վերցնում Կորգանովին: Հրոսակախումբը ցնծության մեջ էր, գերու գեներալական ուսադիրների պատճառով ինքն իրեն ներշնչել էր, թե բռնել է Անդրանիկ փաշին: Իզուր են անցնում Կորգանովի բացատրությունները, թե ինքը չի կարող Անդրանիկը լինել, թե ինքը շեկ է, Անդրանիկը՝ թուխ, թե ինքը ռուսախոս է, իսկ Անդրանիկը ռուսերեն չի խոսում: Թաթարները որոշում են, որ դրանով թանկագին գերին փորձում է իր կաշին փրկել և... «Ամենայն լրջութեամբ՝ թաթարները անոր կը պատասխանեն թէ Անդրանիկ կրնայ երեւիլ ամէն կերպարանքով – ծեր,

6 «Մշակ», Ֆրեզնո, 04, հոկտեմբեր, 1927:

երիտասարդ, շէկ, թուխ. Թէ Անդրանիկ կրնայ խօսիլ ուզած լեզուով, քանի որ ան դեւ է»[7]:

Մի բանում թշնամին ճիշտ էր. մենք երկրորդ Անդրանիկ այլևս չունեցանք: Նրանից առաջ էլ այդպիսին չենք ունեցել:

Հազարամյակների մեր պատմության տարբեր հանգրվաններում ասպարեզ իջած մեր մեծանուն հերոսներից յուրաքանչյուրի անունը կապված է կամ հայոց որևէ տարածաշրջանի, կամ որևէ նշանավոր ճակատամարտի հետ: Մեկը Ավարայրի հերոսն է, մյուսը՝ Սյունիքի կամ Արցախի: Մեկը Սասունի հերոսն է, մյուսը՝ Տարոնի: Սարդարապատն իր հերոսներն ունի, Վանը, Շատախը, Սեբաստիան, Շիրակը, Լոռին՝ իրենցը... Եվ միայն Անդրանիկի հաղթական շնչառությունն է տարածվում բովանդակ հայոց աշխարհի վրա: Անդրանիկը Սասունի ու Տարոնի հերոսն է, Անդրանիկը Վանի, Բիթլիսի ու Էրզրումի հերոսն է, հերոսն է Կարսի, Շիրակի, Լոռու, Տավուշի, Սյունիքի ու Նախիջևանի, Ղարաբաղի ու Ավարայրի... Այո՛, այն նույն Ավարայրի, որտեղ Վարդանանք փոշիացրին հայոց զորքն ու աշխարհազորը և իրենք էլ նահատակվեցին: 1918 թ. հունիսին այս պատմական դաշտում, նույն Տղմուտ գետի ափին, Անդրանիկն իր հոգնաբեկ զինվորներով ջախջախեց թուրքական զորամիավորումները, շեշտակի գրոհով վերցրեց թուրքերի ձեռքին գտնվող Խոյ բերդաքաղաքը, այնուհետև դուրս եկավ քաղաքից և նետվեց իր վրա շտապող Ալի Իսհան փաշայի դիվիզիայի վրա: Ցավոք, Ջուլֆայի կամրջի վրա Զորավարի նշանակած կայազորը չկարողացավ կատարել նրա հրամանը, չկարողացավ արևմտահայ գաղթականների 35-հազարանոց բազմությանը պահել Ջուլֆա-

7 «Զարթօնք», Բեյրութ, 01, սեպտեմբեր, 1977 և Ծատուր Աղայան, «Անդրանիկ», Երևան, 1994, էջ 635-636:

յում: Իր բախտը Անդրանիկի հետ կապած և ամեն քայլափոխի նրան կուրորեն հետևող ժողովուրդը տապալեց կայազորը, հեղեղի պես լցվեց Ավարայրի դաշտ և թշնամու հրետակոծությունից խուճապի մատնված՝ խառնվեց կռվող կողմերին՝ ստեղծելով մի աներևակայելի մղձավանջ ու քաոս և տալով բազմաթիվ զոհեր: Չորավարից գերմարդկային ջանքեր պահանջվեցին ճեղքելու թվով տասնապատիկ ավելի թշնամու օղակը և ժողովրդին վերստին Ջուլֆա հասցնելու համար: Անդրանիկի վարած ճակատամարտերի ամենաճշմարտացի նկարագրություններից մեկի հեղինակը՝ Վահան Թոթովենցը, այսպես է գնահատել այս խելահեղ ճակատամարտը. «Քրիստոսի 1918 թուականին Անդրանիկ միեւնոյն պատմական եւ մեր քաղաքական դէմքը պայծառացնող Աւարայրի դաշտին վրայ մղեց իր եւ մեր ժողովուրդին ամենէն խոշոր հերոսամարտերէն մեկը:

Վարդան Մամիկոնեան ինկաւ այդ դաշտին վրայ, փրկելով իր ժողովուրդի իտեալը, իսկ Անդրանիկ ապրեցաւ եւ յաղթեց, ապրեցաւ եւ մղեց ուրիշ ճակատամարտներ եւ տեսաւ Հայոց աշխարհի ազատութեան արշալոյսը, որուն համար նա ըրած է խոշորագոյնը»[8]:

Մեր ժողովրդի հոգեկերտվածքին խորթ է կուրորեն մեկին հետևելը, իր ճակատագիրը անվերապահորեն մեկին վստահելը: Միակ բացառությունը Անդրանիկն է, ում հետևից ոտքով ու սայլերով անցավ ամենօրյա մարտերով ու այլևայլ աղետներով հագեցած մի դժոխային ճանապարհ՝ Կարսից, Ալեքսանդրապոլից Ջալալօղլի - Դսեղ – Դիլիջան – Սևան, Սելիմի լեռնանցքով՝ Վայոց ձոր – Նախիջևան – Ջուլֆա, հետևեց նրան անգամ հայրենի սահ-

8 «Չօր Անդրանիկ եւ իր պատերազմները», Կ. Պոլիս, 1920, էջ 401. (Վ. Թոթովենցն իր այս գիրքը լույս է ընծայել «Արսէն Մարմարեան» ստորագրությամբ):

մաններից անդին՝ դեպի Խոյ, այնուհետև վերադարձավ Ջուլֆա – Նախիջևան – Զանգեզուր – Դարալագյազ – Երևան: Սակայն այս ամենի մասին ընթերցողը կկարդա այս գրքում՝ գրված օտար զորականի՝ սիբիրցի Ալեքսեյ Կոլմակովի ձեռքով: Օտար, ով պաշտեց Անդրանիկին, իր նվիրումով ու անձնազոհությամբ դարձավ մեր ժողովրդի ամենամեծ զավակներից մեկը և հանիրավի մոռացության մատնվեց: Երանի Ալեքսեյ Կոլմակովը այս դեպքերից երեք տարի առաջ՝ 1915-ին էլ եղած լիներ մեր աներկրորդ[9] հերոսի կողքին և նույնպիսի պատկերավորությամբ նկարագրեր Կովկասյան տարածաշրջանում երբևէ տեղի ունեցած ամենավճռորոշ ճակատամարտերից մեկը՝ Դիլմանի ճակատամարտը: Ավարայրի դաշտից ոչ շատ հեռու, հյուսիսպարսկական Դիլման գյուղաքաղաքի մոտ 1915-ի ապրիլին ռուսական բանակը Անդրանիկի շնորհիվ ջախջախեց թուրքերին, ինչի արդյունքում ողջ Կովկասը փրկվեց անխուսափելի սպանդից: Դիլմանում հաղթելու պարագայում Էնվերին այլևս ոչինչ չէր խանգարելու կյանքի կոչել թուրքերի վաղեմի երազանքը՝ պանթուրքական հրեշավոր ծրագիրը: Դիլմանից հետո թուրքական զորաբանակը ծրագրել էր հասնել Բաքու, այնտեղից՝ Թիֆլիս և Կովկասը կտրել

9 Անդրանիկին տրված «աներկրորդ» որակումը պատկանում է եղեռնամահ գրող Ռուբեն Զարդարյանի որդուն՝ արձակագիր Հրաչ Զարդարյանին. «Մի, ե՞րբ, ո՞վ օր մը պիտի յաջողի այս **աներկրորդ**, այս հայ Աքիլլէսին կեանքը տալ, յոյն հերոսէն այլապէս իմաստուն, այլապէս մեծ ռազմավար: Նորայայտ Սողոմոն, ռազմիկին, ռազմավարին, դատախազին, դատաւորին, իշխանին բոլոր ստորոգելիները: Եւ այս բոլոր շքեղութեան վրայ՝ ոչ մէկ բիծ: Ոչ մէկ դոյզն ընկրկում կարելի է արձանագրել: Ան կը մնայ հայ ժողովուրդի պատմութեան մեծակառոյց կոթողը, իբր խորհրդանիշ անոր յաւերժական հպարտութեան» (Ա. Չելեպյան, «Զորավար Անդրանիկ», Երևան, 1990, էջ 676-677):

Ռուսաստանից: Իրադարձությունների նման զարգացման պարագայում թե ինչ էր սպասվելու նաև արևելահայությանը և ողջ Վրաստանին՝ դժվար չէ կռահել: Ահա մինչև Միջին Ասիա և Հեռավոր Արևելք ձգվող մեծ Թուրքիա ստեղծելու թուրքական զառանցանքը հօդս ցնդեցրեց մի Զորավար, որը երբեք բանակ չի ունեցել: Ահա թե ինչու էր ողջ թուրք ցեղը, շարքային ասկյարից, ենիչերիից, թալանչի բաշիբոզուկից մինչև տեսակ-տեսակ փաշաները, անեծքով ու զարհուրանքով տալիս Անդրանիկի անունը: Եվ ահա թե ինչու Անդրանիկի անունը մեկընդմիշտ ամրագրվեց ռուս պատմագրության հերոսական էջերում: Ամրագրվեց մեծարանքով ու հիացմունքով:

Ոչ մի հերոս, իրական թե երևակայական, համեմատելի չէ Անդրանիկի հետ: Իր հմայքով ու կատարելությամբ Անդրանիկին, թերևս, փոքր-ինչ մոտենում է միայն... Սասունցի Դավիթը: Այո՛, միայն էպոսը, առասպելը և այն էլ՝ փոքր-ինչ, քանի որ ժողովրդի կերտած այս իդեալ-հերոսն անգամ խոցելի է, նրան մեկ անգամ չէ, որ թշնամին խաբեց ու մոլորեցրեց, իսկ Անդրանիկին ոչ ոք չկարողացավ խաբել, ո՛չ թշնամին և ո՛չ էլ նախանձից ու քինախնդրությունից կուրացած «յուրայինը»: Ճիշտ է, «յուրայինները» դավեցին ու խարդավեցին, ուրացան, դառնացրին ու թունավորեցին նրա կյանքը, ի վերջո՝ գերեզման հասցրեցին, բայց խաբել ու մոլորեցնել՝ չկարողացան:

Հետաքրքիր է, որ ուրացումն ու դավերը տեղ էին գտնում նաև թուրքերի հետ ունեցած առերես բանակցություններում կամ նրանց ուղարկված հեռագիր-հաղորդագրություններում: Գուցե սա ինչ-որ տեղ բացատրելի է. օրհասական վիճակի մեջ հայտնված նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության պատասխանատուները փորձում

էին ամեն կերպ սիրաշահել անողորմ թշնամուն՝ քաջ գիտակցելով, որ թուրքի գլխավոր մտահոգությունը Անդրանիկի ինքնիշխան ներկայությունն է տարածաշրջանում: Բայց արի ու տես, որ դրանով նրանք ոչ թե շահում էին թուրքի բարեհաճությունը, այլ ավելի էին սաստկացնում իրենց հանդեպ թշնամու արհամարհանքը: Ինչպես, օրինակ, նույն 1918-ին, Թիֆլիսում, օսմանյան զորահրամանատարներ Վեհիբ, Խալիլ և Նուրի փաշաների հետ մի հանդիպման ժամանակ: Երբ Վրաստանում ՀՀ դեսպան Արշակ Ջամալյանը փորձում է վերստին հավաստիացնել թուրքերին, թե Անդրանիկն օրենքից դուրս է հայտարարված, թե իրենք չեն ճանաչում նրան և ամեն ինչ պետք է անեն՝ պայմանագրով Հայաստանի մաս չկազմող Զանգեզուրից նրան հեռացնելու համար, Խալիլ փաշան այսպիսի խոսքեր է շպրտում ուրացողի երեսին. «Մենք ալ մի վայրկեան ենթադրենք թէ դուք անոր ըրած գործերը չէք գիտեր եւ անոր հետ կապ չունիք, բայց Կէներալ Անդրանիկ ինք շատ լաւ գիտէ թէ ինք ի՞նչ կ'ընէ...:

Ցաճախ կը մտածեմ եւ ինքնիրենս կ'ըսեմ թէ այս մարդը երեսուն տարի է որ մեր դէմ կը կռուի, արդեօք չի ձանձրացա՞ւ, չի յոգնեցա՞ւ կամ չի ծերացա՞ւ: Դուք ինչ կ'ուզէք այն ըսէք կամ ջանք թափեցէք հաւատացնել մեզ, կամ ուրանալ զայն եւ իր գործերը, մենք կը ճանչնանք եւ գիտենք թէ ո՞վ է ան: Կը ցաւիմ որ Հայ ծներ է»[10]:

Ի դեպ, սրանք այն փաշաներից են, որոնք տարբեր ճակատներում ջարդ էին կերել Անդրանիկից:

Դժվար է ասել՝ եթե Անդրանիկն ապրած ու գործած լի-

10 «Զօրավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւնը» (օրագրուած Զօրավարին թիկնապահ զինուորեն), Պոսթոն, 1924, էջ 147:

ներ 1000 կամ 2000 տարի առաջ, արդյո՞ք մեր ժողովուրդը կարիք կունենար Սասունցի Դավիթ ստեղծելու: Համենայն դեպս, Հրանտ Մաթևոսյանի հանճարեղ դիտարկումը մտորելու տեղիք է տալիս. «Զորավար Անդրանիկը, Անդրանիկ Օզանյանը մեզ համար նույնքան առասպելական է, դյուցազներգային, վիպերգային, ինչքան Դավիթը՝ իրական. համաժողովրդական սիրո հրապարակը այդ երկու իրական և վիպերգային հերոսների երթն է դարձնում պսակյալ շքերթ, մարդու և զինվորի իր իդեալով իր Անդրանիկին է հանդերձավորում, և իր Անդրանիկը՝ ժողովրդի Անդրանիկը, իդեալ մարդու կերպարը իր վրա է առնում ճիշտ և ճիշտ այնպես, ինչպես Դավիթ Սասունցին Միեր Սասունցու զենքուզրահն է իր վրա առնում»[11]:

Անչափ ցավալի է, որ Զորավարի գործի ու հիշատակի հանդեպ խարդավանքն այսօր էլ շարունակվում է՝ մոլորության մեջ գցելով պատմությանն անհաղորդ նոր սերնդին և մեզ ավելի հեռացնելով մեր մեծագույն հերոսից:

Անցյալ դարի 60-70-ական թվականների հայաստանյան սերունդը գիտեր, որ խորհրդային պատմագրությունը մի հաստաբեստ տապանաքար է՝ դրված իրական պատմության, պատմական եղելության ու իսկության վրա: Գոնե Պարույր Սևակն այդպես էր մտածում. «Իմ սերունդը Անդրանիկի մասին շատ քիչ բան գիտի, չասելու համար՝ համարյա բան չգիտի: Սրա համար կարելի է ամոթից գետինը մտնել, որովհետև Անդրանիկի մասին բան չիմանալը հավասար է իր ժողովրդի նորագույն պատմությանը անգետ լինելուն: Բայց ամոթից գետինը պիտի մտնենք ոչ թե մենք, որ մի ամբողջ սերունդ ենք, այլ նրանք, որոնց վզին է ընկ-

11 Հ. Մաթևոսյան, «Սպիտակ թղթի առջև», Երևան, «Հայագիտակ», 2004, էջ 332:

նում մեր այս անգիտության բացատրելի, բայց անքավելի մեղքը...»[12]:

Եվ 90-ականներին, երբ սահմանները բացվեցին և Հայաստանը հեղեղվեց սփյուռքահայ պատմագրական-հուշագրական տասնյակ ու տասնյակ մեծ ու փոքր հատորներով, մենք այդ ամենն ընդունեցինք որպես կենարար թթվածին, որպես բացարձակ ճշմարտություն և մնացինք այդ «ճշմարտության» տակ: Շատ քչերը գլխի ընկան, որ այդ ամենը մեծավ մասամբ պատվիրված կեղծիք է, հետևողականորեն կազմակերպված խարդավանք: Քչերը գլխի ընկան, որ **չիմացությանը փոխարինելու է եկել թյուրիմացությունը**: Բայց լսենք ժամանակի առավել բարեխիղճ գործիչներից Գարեգին Նժդեհին. «Այսպէս կոչուած հայասէր քարոզչութեան համար Դաշնակցութիւնը ոչինչ չի արել: Ժամանակ չունէր: Նա զբաղուած էր Անդրանիկին սեւացնելու անշնորհակալ գործով: Անդրանիկին վարկաբեկելու համար Դաշնակցութեան պատուէրով հրատարակուեց նրա դէմ ուղղուած մոտ 1000 էջանոց երկհատոր աշխատութիւն: Սեպուհի՝ ամբողջութեամբ Անդրանիկին նուիրուած յուշագրութիւնն Ազգային Հերոսին իր փառքի բարձունքից տապալելու դատապարտելի փորձ է: ... Բոլոր ջանքերը ներդրուեցին՝ Անդրանիկին «զարդարելու» քաջնազարեան (դոնքիշոտեան) որակումներով՝ չգիտակցելով, որ դրանով իրականում ծիծաղում են Հայ Ազատագրական Շարժման վրայ, քանզի ժողովուրդն Անդրանիկին համարում է Հայ Ազատագրական պայքարի խորհրդանիշ: Անկում են ապրում բոլոր այն ժողովուրդներն ու կուսակցութիւնները, որոնք թեթեւամտօրէն են վերաբերւում սեփա-

12 Ա. Չելեպյան, «Հորավար Անդրանիկ», Երևան, 1990, էջ 663:

կան հերոսականութեանն ու հերոսներին: Այդ հոգեւոր վայրագութիւնը մեր երիտասարդ սերնդի վրայ թողեց առաւել քայքայիչ ազդեցութիւն»[13]:

Թվում է, թե Սյունիքի հերոսը մեծարում է Անդրանիկին: Բայց նրա տողերում վատ քողարկված երեսպաշտություն կա: Նա չի ասում՝ «Անդրանիկը Հայ ազատագրական պայքարի խորհրդանիշն է», ասում է՝ «ժողովուրդն Անդրանիկին համարում է...»: Այս նույն միտումն առկա է Ավ. Ահարոնյանի, Ն. Աղբալյանի, Ս. Վրացյանի և էլի շատ ուրիշների՝ Անդրանիկին նվիրված ելույթներում ու ճառերում: Տպավորություն է ստեղծվում, թե ժողովուրդը խորը մոլորության մեջ է, և այս «մեծահոգի» պարոնները ներողամտաբար աչք են փակում այդ «մոլորության» վրա: Սա՝ ի միջի այլոց:

Նժդեհի՝ այս տողերը գրելուց անցել է 70 տարի: Նրա նշած 1000 էջը այդ ընթացքում դարձել է 10000, 100000 և

13 «Գարեգին Նժդեհ», «Աշխարհի Հայ Նկարիչների միավորում» հ/կ, Երևան, 2011, էջ 286: Հանուն ճշմարտության պետք է նկատել, որ Նժդեհը ևս զերծ չի մնացել Անդրանիկի ուղղությամբ քար նետելու գայթակղությունից: Երբ նա փորձեց ինքնուրույն լինել, մասնավորապես՝ երբ Սփյուռքում սկսեց քարոզել իր «Ցեղակրոն» վարդապետությունը և անխնա հալածանքների ենթարկվեց իր կուսակիցների կողմից, այնժամ զգաց, որ հայ իրականության մեջ ինքնուրույն և ինքնիշխան կարող էր լինել միայն Անդրանիկը: Եվ մինչև 1920 թթ. իր կողմից սիրված և մեծարված կուսակցապետերն ու կուսակցական ընկերները (Ս. Վրացյան, Ռ. Տեր-Մինասյան, Դրո և այլն) նրա հետագա նամակներում ու այլ գրություններում մեկեն որակվեցին **ավազակ, թշվառական, ընկերադավ, մորթապաշտ, հրեշ, փարիզաբնակ չարիք, փարիզաբնակ սրիկա, փարիզի դավադիր** (Ռ. Տեր-Մինասյանն ապաստանել էր Փարիզում), **հրեից փեսաներ** (Ս. Վրացյանի և Ռ. Տեր-Մինասյանի կանայք հրեուհիներ էին) և այլն (Տես նշված գրքի նամակների բաժինը):

դեռ շարունակում է ավելանալ: Դիպվածով կուսակցապետ, վարչապետ ու նախարար դարձած, երկիր ու ժողովուրդ տանուլ տված գրող-գրագետ-վարժապետներն այս կերպ իրենց մեղքերն էին բարձում Զորավարի հաղթ ուսերին, և նրանց մոգոնած կեղծիքը ավանդաբար «սկզբնաղբյուր» է ծառայում ժամանակաշրջանն ուսումնասիրողների համար՝ ծնունդ տալով նոր զեղծարարությունների: Ընդ որում, Սեպուհի՝ վերը նշված երկհատոր խեղկատակությունը[14] չարյաց փոքրագույնն է: Այս փառասեր զորականը հեռու էր գրական-վերլուծական շնորհներից և իր երբեմնի հրամանատարի հասցեին ուղղված նրա անհոդաբաշխ լուտանքները միայն խղճահարություն են առաջացնում հեղինակի հանդեպ: Առավել խորամանկ է վարվել քաղաքական ինտրիգներում թրծված ու բազում շնորհներով օժտված Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Հայդուկական շարժումներից մինչև Առաջին Հանրապետության ստեղծումն ընդգրկող ժամանակաշրջանի մասին նա ամբողջ յոթ հատոր ուշագրավ աշխատություն գրեց[15], որի էջերում Անդրանիկը ընդամենը մի քանի անգամ է հիշատակվում և այն էլ՝ խիստ հպանցիկ: Այսինքն, ներկայացնում է Հայ ազատագրական պայքարի ողջ ուղին, որտեղ ամեն ինչ կա, բացի այդ պայքարի ողնաշարից: Սա ոչ թե միտումնավոր, այլ հրեշավոր «բացթողում» է: Այսպիսիներին է վերաբերում Բեյրութի «Շիրակ» ամսագրի խմբագրապետ Օննիկ Սարգիսեանի մի թափանցիկ դիտարկումը. «Հայ կամաւորութեան, հայ պայքարին ու դատին նուիրուած որեւէ երկ անարգանքի պիտի արժանանայ, եթէ իր էջերէն բացակային Անդրանիկի

14 Սեպուհ, «Էջեր իմ յուշերէն», Բոստոն, հատոր Ա, 1925, հատոր Բ, 1929:

15 Ռուբէն, «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները», Երևան, 1990:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ. ԱՆԵՐԿՐՈՐԴ ՀԵՐՈՍ ԵՎ ՋՈՐԱՎԱՐ 3
Կարո Վարդանյան

ՍԻԲԻՐՈՒՄ 23
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 29
ՌՈՒՍԱՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 35
ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵՎ ՌՈՒՍԱՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 40
ԼՈՌՈՒՄ՝ ԱՆՎԱՅԵԼ ՎԱՐՔԱԳԻԾ 44
ՋՈՒԼՖԱՅԻ ՄՈՏ 54
ԳՈՐԻՍՈՒՄ 62
ԴԵՊԻ ՍԻՍԻԱՆ 68
ԲԱՔՎԻ ԵՎ ՇՈՒՇԻԻ ԱՆԿՄԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 73
ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ 74
ՎԵՐՋԱԲԱՆ 76

ԿԱՊԻՏԱՆ ԲՈՐՏԸ ԵՎ ՊՈՐՈՒՋԻԿ ԿՈԼՄԱԿՈՎԸ
ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՄԱՍԻՆ 78

PRO ARMENIA 83
Պյոտր Սիքիրցև

Պորուչիկ ԱԼԵՔՍԵՅ ԿՈԼՄԱԿՈՎ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՇՏԸ

(Ռուսերենից թարգմանեց՝ Կարո Վարդանյանը)

Поручик АЛЕКСЕЙ КОЛМАКОВ
ИСТОРИЧЕСКАЯ АРМЯНСКАЯ РОТА

(Перевод из русского Каро Варданян)

Խմբագիր՝ Արմեն Ավանեսյան
Ձևավորումը՝ Արմինե Քոչարյանի
Շարվածքը՝ Քրիստինե Հովսեփյանի

Չափսը՝ 60x84 1/16։
Ծուղթը՝ օֆսեթ 70գ/մ² 1.8 ծավալային կշիռով։
Ծավալը՝ 5.5 տպ. մամուլ։
Տառատեսակը՝ Ghabuzian1600NS։
Տպաքանակը՝ 400։
Տպագրվել է «Լևոն Մարգարյան ԱՁ» տպագրատանը։
Հասցե՝ ք. Երևան, Մայիսի 9 փ. տ. 23։
Գինը պայմանագրային։

ԱՐՄԱՎ

հրատարակչություն

Ք. Երևան, 16 թ. 18 / 94
հեռ.՝ (+374) 10-34-73-35
էլփոստ՝ armav-hrat@mail.ru